

22 noyabr Ənvər Paşanın doğum günü idi

Bağcanın ortasında, mum yanar süfrəsində, Bu cahandan gedişim məmləkət sevdəsindən...

Bir türkdən

Cəsurluq, igidlik Ənvər bəyin alına yazılmışdı. Bir il sürən Trablus-Qərb müharibəsinin axırlarında Balkan savaşının başlaması ilə əlaqədar Benqazidə olan türk zabitləri kimi o da İstanbula çağrılmış və hə-mən bu çağırşın ardınca yola çıxmışdı. Sevimli övlə-dini cəbhədən-cəbhəyə yola salan anası - əslən Bal-kan türklərindən olan Ayşə Dilara xanım bir çoxları kimi davaya göndərdiyi oğluna sarılıb ağlayan və bu-nunla balasını pərişan edən anaların əksinə olaraq ci-yəparasını bu qorxulu səfərə türk qadınlarına xas bir qürurla və mətanətlə uğurlamışdı: "Gedirsən... bu sə-nin öz seçdiyin yoldur, bu yolda şəhidlik də var, am-ma vətəni qorumaq da sənin tək igid oğullara düşər". Sonra isə ondan özü ilə götürməyə şəkil istəyən oğluna arxasına "Oğlum, Ənvər, başladığın işi bitir-mədən dönsən, südümü sənə halal etmərəm..." yaz-dığı fotosunu vermişdi. Ənvər Paşa da anasının tap-şırdığı kimi etmişdi; dönməmişdi, başladığı iş uğrun-da atdığı hər addımda ana öyüdü onu izləmişdi, ürək-dirək vermişdi, boynuna böyük məsuliyyət qoymuş-du. Oğuz igidləri sayaq - "Vətən haqqı - ana haqqı" deyib yola çıxmışdı...

Yol isə davam edirdi. Əbəs yerə deməyiblər, ömür bitər, yol bitməz... "Məmləkət canımız, ərmağan qanı-mız" - Ənvər Paşanın amalı, döyüş şüarı idi. Getdiyi hər yerdə, elə Türküstanda da ona "Cəbhədə mitralyoz ayna kimi parlayır, Türkünstan türkləri bayraq açmış, səni gözləyir!" coşusuyla qucaq açmışdılar...

Qısa vaxt ərzində bu torpaqlarda da o, Türkünstan, Başqırdıstan, Qazaxıstan nümayəndələri ilə görüşüb məsləhətləşmişdi, gələcəyin məşhur türkoloqu, gənc əsgər başqırd Əhməd Zəki Toğanla tanış olmuşdu. Tezliklə ətrafına beş minə qədər fədailər ordusu toplanmışdı. Ancaq ənənəvi xəyanətlər, "ye-ri, vur, səninləyik" deyib arxadan qaçmalar bu yer-lərdə də addım-addım izləmişdi onu... Bu, onun ta-leyi idi. Ağrılı, təəssüf doğuran, eyni zamanda qaçıl-maz qəzavü-qədər... Hər dəfəsində də özünün yer üzündəki mənəvi istinadgahı kimi Naciyəsinə səsle-nirdi: "Mənə dua et, həm də çox dua et, sənin duana, alqışına çox ehtiyacım var. Məni unutma..."

...Döyüş meydanında ilk xəyanət acısını ona Sa-rıqamış faciəsindən əvvəl 3-cü ordu komandanı Ha-fiz Haqqı Paşa yaşatmışdı. Bu xəyanətin təməlinə də çox gənc olmasına baxmayaraq hərb sahəsində ulduz kimi parlayan Ənvər Paşaya qarşı olan qısqancılıq, bu gənc, amma bacarıqlı zabitin, sultan kürəkəninin uğurlarına paxıllıq hissi dayanırdı. Rəqibləri bu gənc qəhrəmanı daha böyük zəfərə və şöhrətə götürəcək cəhəbləri həzm edə bilmirdilər, qısqanırdılar. Hər vəchlə bu uğurların qarşısını almağa qərarlı idilər. Doğrudur, döyüşün ilk mərhələsində 3-cü ordu ko-mandanı albay (polkovnik-red.) Hafiz Haqqı Paşa rusları sıxışdıraraq geri çəkilməyə, açıq-açığına qaç-mağa məcbur etmişdi. Ancaq o, uğursuzluğa düşər olub, canını götürüb qaçan rus əsgərlərini təqib et-mək əvəzinə başçılıq etdiyi hissəni döyüş meydanın-dan on beş kilometr geri çəkmişdi. Ənvər Paşa ind-i-nin özündə də Hafiz Haqqı Paşanın bu müəmmalı hə-rəkətinin hansı səbəb üzündən baş verdiyini heç cür anlaya bilmir, daha doğrusu, bunun bir xəyanət oldu-ğunu düşünməyə özünü inandıra bilmirdi. Əzmi qırıl-mış, pərən-pərən düşmüş düşmən ordusunu təqib edib nəfəsini kəsmək əvəzinə əmin-arxayın şəkildə bir qədər geri çəkilib, qarşı tərəfin yenidən toparlan-masına imkan vermək, bununla da Sarıqamış faciəsi-nə zəmin yaratmaq kimi məsuliyyətsizliyə Hafiz Haqqı Paşa kimi biri təkbəşinə qol qoya bilməzdi. Özünü köməyə yetirməli olan ehtiyat qüvvələrin heç bir səbəb olmadan ləngiməsi nə ilə bağlıydı? Mövqe və şöhrət xəstəliyindən qaynaqlanan dəhşətli qısqanc-lıq bəlası nə idi? Hansısa gözəgörməz əl gizlincə işləməkdə, döyüşən əsgərlər arasında ruh düşkünlü-yünə səbəb olacaq toxumlar səpməkdəydi...

Sarıqamış faciəsinin şahidi olan rus ordu genera-lı Lineviç Lev Petroviçin Moskvaya dəhşət içində yolladığı teleqramdakı cümlələri tarixin qanlı yadda-şında yenə türk cəsurluğu, fədakarlığı, son nəfəsinə qədər vuruşmağın nə olduğu barədəki rəyləri mö-hürləyəcəkdi: "Türkləri təslim ala bilmədim, çünki əsir alınası heç kimsə yoxdur. Onlar bizdən əvvəl öz Allahlarına təslim olmuşdular".

Bu dəhşəti Hafiz Haqqı Paşa isə Ənvər Paşaya yolladığı teleqramda belə ifadə etmişdi: "Bitdi, Pa-şam, ordumuzun küllisi məhv oldu!..."

Öz ömrü də başladıkları böyük işlər kimi yarım-çıq qalan Hafiz Haqqı Paşanın ölümündən sonra gün-dəliyindəki peşmanlıq ətrafları, məyusluğu, bir növ tövbəsi gün üzünə çıxacaqdı. 1915-ci il, yanvarın 6-da yazdığı sətirlər onun ruh halını da, hiss etdiyi üzün-tünü, məyusluğu də özündə ehtiva edirdi. Ancaq ap-xadan atılan daş topuğa dəyər...

"6 yanvar 1915: Xəstələrin yeməkləri və hali heç cür düzəlmir. Bu gün yenə bir çox insanı döydüm və zənn edirəm ki, "artıq düzəli" deyərəkən yenə bir fə-lakət qarşısında qaldım: Yaralı və xəstələr üçün ayrıl-mış barakların yanında bir xəstə titrək ayaqları ilə əsə-əso əlindəki su qabını doldurmağa gedirdi. "Hara gedirsən" dəyə soruşdum. "Su götürməyə", - dedi. Sonra da tələsik əlavə etdi: "Nə edim, əfəndim, pul-la satırlar suyu. Mənim də pulum yoxdu!"

- Kim satır?
- Hacıqı.
- Qayıd, göstər görüm.

Yeridi. Zavallı meyt kimi. Əlli metrlik məsafəni beş dəqiqəyə güclə qət etdi. Xəstəxana deyilən töv-ləyə girdik. Yeno iki ölü vardı. İçəridə bir tələş! Tək

su deyil, çörək də satılırdı. İri bədənli bir çavuş çö-rəyi pulla satırdı. Ölümcül hala düşincəyə qədər onu döydüm. Daşla başını əzdim. Qaçmağa başladı. Ya-nımdakılar hərfi yaxaladılar. Xəstələrə baxan nəzə-rətçini də bərbad hala saldım. Off, hələ mühacirlərin səfələri... Ağlayan, əli-ayağı donmuş uşaqlar, ixtiyar qocalar, qadınlar... Ya Rəbbim! Mən bu səfalətə sə-bəb oldum! Mən bu zəfəri tam qazanmaq üçün, bu hərbdə qalib gəlmək üçün çalışdım. Olsun! Bu fəla-kətləri yox etməyə çalışacağam və əlbəttə, buna mü-vəffəq olacağam!" deyə and içdim".

Ancaq dediyi kimi olmadı. Bu səfəleti aradan qal-dırmağa müvəffəq ola bilmədi Hafiz Haqqı Paşa...

Sarıqamış savaşından əvvəl Ənvər Paşa öz müəl-imi, bölgə komandanı Həsən İzzət Paşa ilə görüşüb əsgərlərin durumuyla maraqlanmışdı. Dünyagörmüş bölgə komandanı havaların namünasib olması səbə-bindən ehtiyatlı olmağı məsləhət bilmışdi. "Gözlə-yək" demişdi. Bu, Ənvər Paşanın bir bölgə koman-danından gözləmədiyi cavab idi. O bunu eşitmək belə istəmirdi... Qeyzlənmişdi. İndiyəcən dərin sayğı bəslədiyi keçmiş müəlliminin ordudan uzaqlaşdırma-ğa dərhal qərar vermiş, ona "əgər müəllimim olma-saydın, səninlə başqa cür davranardım" - demişdi...

Haqlıydımı? Nə etməli, dönməz və qızğın bir sa-vaşcının həlledici bir qərarında, heç gözləməyi halda təcürbəli bir komandanın dilindən əsgərin dö-yüş əzminə xələt gətirə biləcək bir cavabı eşitməsi-nin qarşılığı yəqin elə belə də olmalıydı...

Haqsız idimi? Bəlkə müəllimi "havaların namü-nasib olması" qənaətinin pərdəsi altında əslində ona arxa cəbhənin maraq çevrəsində yaşanan hadisələrin gerçəyini anlatmaq istəmişdi? Bütün hallarda öz qə-

yən qalmamalıdır. Bunun üçün orduda xüsusi xətti-cəd sistemli əlifba tətbiq olunması istəyirəm. Qı-saca desək, ənvəriyyə yazısı. Bu yazını ona görə tət-biq etmək vacibdir ki, Osmanlı yazısı sadələşsin, hər bir zabit və əsgər oxumağı, yazmağı bilsin. Ənvəriy-yə yazısında oxunuş rahat olacaq, hərflər bir-birinə birləşməyəcək, ayrılıqda yazılaraq daha asan oxuna-caq, saitlər də göstəriləcək. Bu yazı sistemi otuz beş samit və on saidən ibarət olacaq. Bununla bağlı əlif-ba kitabı hazırlamağı da düşünürəm...

Sədrəzəm Sait Halim Paşa şövqlə danışan Ənvər Paşanı təmkinlə, sözüni kəsmədən dinləmiş, bu də-liqanlı və həvəslı gəncin həmin vaxt bəzilərinə xül-ya kimi gələn bu arzuları reallaşdıracağına, Osmanlı ordusunun inkişafına töhfələr verəcəyinə inanmışdı.

Ənvər Paşa da öz növbəsində bütün bunları elə-mək iqtidarında olduğunu əməlləri ilə sübut eləmiş-di. Dedikləri sözdə qalmamışdı, çoxunu həyata ke-çirmişdi. Doğrudur, bəzi məqamlar tənqidlə də qar-şılanmış, daha yaxşı variantlar alternativ kimi göstə-rilmişdi. Ciddi fikir ayrılıqları olsa da, məmləkətin xeyri üçün, Vətən naminə canını da verməyə hazır olan Mustafa Kamal Paşa ənvəriyyə yazısı ilə bağlı 1918-ci ildə öz fikirlərini belə bildirmişdi: "Bu iş yaxşı niyyətlə həyata keçirilməsinə rəğmən, yarım-yamalaq və zamansız edilib. Savaş zamanı hərflərlə məşğul olmaq vaxtdır? Nə üçün? Xəbərləşməni asanlaşdırmaq üçün? Bu sistem xəbərləşməni keç-miş sistemə görə daha yavaş və daha çətin edib. Sü-rətin önəm daşdığı bir vaxtda işləri ləngidən və in-sanları çaşdıran bu sığrayışın üstünlüyü nədir? Fəqət, madam bir işə başladınız, bunu doğru-dürüst edəcək cəsarəti göstərin..."

ƏNVƏR PAŞA

(romandan bir parça)

rarında qəti, dönməz, inadkar olan Ənvər Paşa bəlkə o məşhur faciədən öncə dünyagörmüş müəlliminin anlatmaq istədiklərinin mahiyyətinə elə də diqqət yetirməmişdi?

...Halbuki öncələr hər şey o qədər yaxşı və ümid dolu coşqunluqla başlamışdı ki... Lap az qalmışdı. Günləri sayırdı. Yaxın günlərin birində onun hərbi nazir təyin olunması məsələsi həll olunacaqdı. Tək-cə Tələt bəyin razılıq verməsi bəs edərdi. Amma Tə-lət bəyin bu mövzuda hələkətsizliyi get-gedə daha çox hiss olunmaqdaydı. Bu xüsusda Yaqub Cəmillə bərabər yanına gedən dostlarına belə xoş üz göstər-məmişdi. Amma bu, onun dəfəolunmaz istəyi idi. Nə-yin bahasına olursa-olsun, bu istəyə çatmalıydı; illər boyu qəlbində yeni ordu quruculuğu islahatı keçir-məyin planlarını qurmuşdu. Bu sahədə baş alıb ge-dən hərc-mərcliyin şahidi idi. Bu gedişat dəyişmə-liydi, özü də Hürriyyət Qəhrəmanı Ənvər bəyin baş-çılığı ilə. Durmaq, vaxt itirmək zamanı deyildi. Qə-rarında qəti idi. Sədrəzəm Sait Paşanın kabinetinin qapısını da bu qərarlı qətiyyəti ilə açmış, istəyini ay-dın şəkildə, birbaşa dilə gətirmişdi:

- İstəyim hərbi nazir olmaqdır... Sizdən xahiş edirəm, imkan daxilində elə bu gün, yubanmadan is-təyimi nəzərə alıb qərar verin.

Sədrəzəm Sait Halim Paşa ilk baxışda onun bu qətiyyətinə çox heyrətlənmişdi. Ənvər Paşa isə tə-kidlə təkrarlamışdı:

- Bu qərar mənim üçün çox mühümdür. Vətəni düşdüüy durumdan qurtaracaq, yurdun keşikçisi ola-caq, ordunu nizama gətirəcək, tutduğunu qoparıb ata biləcək şəxsiyyətlər orduda olmalıdır. Həyata keçir-diyi işlərdə qətiyyətsizlik göstərən komandirlərin vətəni, ordunu nə hala saldıqlarını keçən Balkan sa-vaşında hamımız görmüşük, sədrəzəm həzrətləri!

Ənvər Paşa elə ilk görüşdən sədrəzəm Sait Ha-lim Paşanın ona bəslədiyi xüsusi rəğbətn şahidi ol-muşdu. Sədrəzəm Ənvər Paşaya çox güvənirdi, hər zaman ona etibar edə biləcəyinə əmin idi. Belə ol-masaydı, həmin görüşdən qısa müddət sonra - 1914-cü ildə, Ənvər Paşanın cəmi otuz üç yaşı olanda böyük etimad göstərib onu Osmanlı İmperatorluğunun hərb naziri təyin edərmidi?

Gənc Ənvər Paşa da bu etimadı doğrultmaq üçün vəzifəyə təyin olunan gündən imperatorluğun möh-kəmləndirilməsi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdi. Onda bu təyinatdan narazı qalanlar da az deyildi. Bə-ziləri üzünə gülüb arxasına fitnələr törətməyə çalı-şır, bəziləri isə açıq-aşkar öz xislətlərini bəlli edir, düşməncilik mövqeyində olduqlarını gizlətmirdilər.

Ənvər Paşa bütün bunlara fikir vermədən impe-ratorluğun hər bəhsində yeniliklər eləməyə səy göstərirdi. Osmanlı ordusunda Fransa modelinin ye-rinə Almaniya modelinin tətbiqi üçün nə qədər zəh-mətlər çəkdiyini sonralar da xatırlayırdı. Buna qarşı çıxanlar da vardı, bu addımın səhv olduğunu israrla təkrar edənlər də. Ancaq Ənvər Paşa inandığı yoldan geri çəkilmə deyildi. Doğru bildiyi, məmləkətin inki-şafı üçün faydalı hesab etdiyi işləri həyata keçirirdi.

Hərbiyyə naziri təyin olduğulu il vaxtlarda sədrəzəm Sait Paşa ilə mükəliməsini, onun suallarına əminliklə verdiyi cavabları sözbəzəd xatırlayırdı:

- Hörmətli sədrəzəm cənabları, orduda gəncleş-mə çox vacibdir. Düşünürəm ki, Almaniyada təhsil alan cavan hərbiçiləri orduda önəmli vəzifələrə gətir-mək lazımdır. Bu, həm orduda Almaniya modelinin tətbiqi üçün, həm də ordunun cavanlaşmasını təmin etmək baxımından xüsusilə faydalıdır. İzninizlə, bir çox alman zabitini Osmanlı ordusunda müşavir ol-maq üçün əməkdaşlığa dəvət etmək niyyətindəyəm. Ordumuzdakı bəzi zabitlərimizin tərcümeyi-hallarını da dəqiqliklə incələmişəm - həm səndəllərinə bax-mışam, həm də barələrində bir çox etibarlı adamlar-dan lazımlı məlumatlar almışam. Fikrimcə, mindən artıq yaşlı zabit, - onların içərisində əqidəsinə və ha-raya xidmət etdiklərinə dair əsaslı şübhələrim olan-lar da var,- ordudan kənarlaşdırılmalıdır. Hərbiçilərin uniformaları dəyişdirilməlidir, orduda savadlılıq də-rəcəsi artırılmalıdır. Orduda oxuyub-yazma bilmə-

yəm! Şəhid verdiiyimiz hər Anadolu əsgərinin qısa-sını birə-on alacağam!

Sonralar özünə verdiyi bu sözə, bu müqəddəs anda əməl etsə də, Sarıqamış məğlubiyyəti yüz il də unudulmayacaqdı. Ənvər Paşanın digər xidmətləri gözdəli edilib bütün diqqətlərini bu itkiyə yönəldən-lər də az olmayacaqdı...

Halbuki qarşıda yenə də onun imzası ilə böyük bir zəfər olacaqdı. Sarıqamış məğlubiyyətindən cəmi 61 gün sonra - 1915-ci il martın 18-də Ənvər Paşa Çanaqqalını keçməyə çalışan ingilis donanmasına gözdəgi verəcəkdi, 1916-cı ildə isə qəti qələbə qaza-nılacaqdı. Bu böyük zəfərlə işğalçı ingilis ordusuna "Çanaqqala keçilməz" həqiqətini başa salan Ənvər Paşa bu qələbə ilə kifayətlənməyəcəkdi, ard-arda zə-fərlər sıralanacaqdı... Ancaq bu qələbələr də Osman-lı İmperatorluğunu süqutdan qurtara bilməyəcəkdi.

Osmanlı dövləti Birinci Dünya müharibəsində məğlub olduğunu qəbul etdikdən sonra "İttihad və Tərəqqi" 1918-ci ilin oktyabrında istefaya getdi. Ən-vər Paşanın müdafiə naziri olduğu dönmə bununla da başa çatdı. Ənvər Paşa, Tələt Paşa və Camal Paşa İstanbulu tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.

Ənvər Paşa əvvəlcə Krıma, oradan isə Berlinə gedir... Bu gedişdən sonra haqqında edam qərarı de-sən, - çıxarılır, həbs edilmə əmri desən, - o da verilir... Məhz bu qərarlara görə Anadoludakı Qurtuluş Savaşını idarə etmək xəyalı da yerləyeksan olur. Və ondan sonra Pamir dağlarına üz tutur. Orta Asiya mü-səlmanlarını təşkilatlandırıb bolşevik işğalından qur-tarma xəyalı da sonralar tar-mar olub öz qanı ilə bə-rabər Bəlcivan torpaqlarına çilənəcəkdi...

Tarixçilərin də qiymətləndirdiyi kimi, bütün fa-ciəvi tərəflərinə rəğmən Sarıqamış hərəkəti bir dram deyildi, qəhrəmanlıq dastanı idi. Dilində "kəlmeyi-şəhadət", qəlbində Vətən sevgisi Allaha təslim olan qəhrəman türk əsgərinin igidlik himni! Sarıqamış döyüşündə indiyədək savaş tarixində misli - bərabə-ri görünməmiş əxlaq örnəyi - komandan əmrinə itaət yaşamışdı...

İndi bütün bu suallara cavab verməyə, gerçəyi üzə çıxartmağa vaxt yox idi. Həqiqət olan o idi ki, hazırkı halda dayandığı Çegan təpəsinin dar keçidin-də qarşıdan hiss edilən, əsgərlərinin seyrəlməsi sə-bəbindən yaranan döyüş şəraiti həqiqətən çox namü-nasib idi. Yənə də Sarıqamış döyüşünün gedişatında qərarlı şəkildə yazıb uniformasının döş cibinə qoy-duğu vəsiyyətnaməsinin hər cümləsi yaddaşında do-laşmaqdaydı. Dili əsgərlərini qutlayır, onlara ürək-dirək verir, ağılı, düşüncəsi Sarıqamış döyüşünün ən qızğın çağında yazdığı vəsiyyətnamənin son cümlə-lərini təkrarlamaqdaydı:

"...Bu halda vəsiyyətim: mən vəzifəmi yerinə yetirdiyimi sanıram və o cür də ölürəm. Düşmənə qarşı sonacan mübarizə aparın. Hər halda, axırda müvəffəq olacağıq. Mən hərəkətimə peşman olma-dan qəlbən rahat şəkildə ölürəm. Yaşasın dinim, və-tənim, padşahım. Əgər geridə qalanlarıma yardım et-mək istəsəniz: həyat yoldaşım Sultan Əfəndi həzrət-lərinin ödənəyi kafi deyildir. Rahat yaşaması üçün heç olmasa başkomandanılq məaşımın onun mervəci-binə əlavəsini və anamla atamın rifahının yerində ol-ması ilə ilahi rəhmətə qovuşmam üçün bir qədər qayğı göstərilməsi üçün rica edirəm. Yüksəlişinə çə-lişməqdan başqa bir məqsəd güdmədiyim dinimə və millətimə dua edir, tanıyanlara salam deyirəm. Yaşə-sın Müsəlmanlıq, Osmanlılıq və osmanlıların padşə-hı Sultan Mehmed xan! Sərvət adına bir şeyim yox-dur. Olan-qalan nə varsa rəfiqim Sultan Əfəndi həz-rətlərinə buraxıram: Ənvər".

Sarıqamış hərəkətinin planı yaxşı hazırlanmışdı, ancaq təbiiq uğurlu alınmamışdı. Sonralar rus və al-man zabitləri, hərbi yazmalar Sarıqamış hərəkətini ən müxtəlif yöndən dəyərləndirib ümumi uğursuzluğu-na rəğmən yenə də türk əsgərinin mübarizliyinə olan heyranlıqlarını gizlədə bilməmişdilər: "Sarıqamış hücum planı qəti nəticəni sürətlə əldə etmək üçün yaxşı plan idi. Ancaq bölgənin şərtləri nəzərə alın-mamışdı, tədərük məsələləri yetərincə həllini tap-mamışdı. Türk ordusunun komandirləri məlumatlı, cəsur və mübariz idilər, amma döyüş təcrübələri ki-fayət qədər deyildi. Xüsusilə türk əsgərinin səbri, cəsarəti, intizamı, əmrə təbəçiliyi, mühasirə əməliyy-atına sona qədər dayanmaları möcüzə kimi idi. Bü-tün bunlar sübut edir ki, türk əsgəri məğlub olmayıb. Ənvər Paşanın yeganə istəyi bir an əvvəl Sarıqamışa çatmaq idi. Qərargah komandirləri isə hər vəchlə onun bu qərarına mane olmağa çalışırdılar".

Sarıqamış döyüşündən əvvəl havalar yaxşı idi, sonradan havaların birdən-birə kəskin dəyişməsi də uğursuzluğa aparacaqdı. Üstəlik də ordu korpusları arasında koordinasiyanı təşkil edilməmişdi, girişilən əməliyyatın coğrafi və iqlim şərtlərinin tam olaraq nəzərə alınmaması sonralar Ənvər Paşanın tənqid hədəfi olması üçün əsas götürüləcəkdi... Amma bu-na qədər də digər uğursuzluqlar və mənhus səbəblər də mövcud idi: Şərif bəy və İhsan Paşa IX Korpus Sarıqamışa çatdığı axşam Ənvər Paşanın hücum əm-rini dayandırmayıb davam etsəydilər... Hafiz Haqqı bəy yolu uzatmayıb Sarıqamışa vaxtında çata bilsəy-di... Ruslar Araz boyundakı birliklərini sürətlə geri çəkərkən IX Korpus komandiri onları saxlayaraq düşmən qüvvələrinin möhkəmlənməsinə imkan ver-məşəydi... Bu "şərtlər" in hamısının bir araya gəlmə-si ilə şans rus əsgərlərinin üzünə güləcəkdi.

Amma gəl gör ki, bütün bu çatışmazlıqlarla bir sırada, kimin necə qiymətləndirməsindən asılı olma-yaraq başlanırdı Ənvər Paşa olmaqla böyük bir ordu-nun uca Yaradana inanıb hər cür çətinliyə, yoxluğa və soyuğa qarşı fəvqəladə dərəcədə bir dözüm və mətanətlə qalib gəlmək üçün irəliyə hərəkət etməsi misilsiz bir hərb nümunəsi idi. Sonralar bəzilərinin Ənvər Paşanın öz fərdi ehtirası, şəxsi mənfəətləri üçün ordunu Sarıqamışın öünə çəkması iddiaları cəfəng idi, yanlış rəy idi... Bu, nəinki mübariz bir pa-şaya, həm də onun əmrində "Allah... Allah!" deyib ölüm-dirim döyüşünə girən türk əsgərinə, onun qəh-rəmanlığına da ünvanlanan bir həqarətdir, haqsızlıq-dır. Çünki Sarıqamış hərəkəti sadəcə bir müharibə məğlubiyyəti deyildi, həm də öz əzminə, səbatına, nəhayət, verdiyi qurbanlarına görə böyük türk millə-tinin fəxarət dastanı idi...

Hüseynbala MİRƏLƏMOV

Azərbaycan.- 2022.- 23 noyabr.- S.11.